

Kerekasztal-beszélgetés a csend, a zene és jel teológiai jelentéseiről a patrisztikus irodalomban

– Első rész –

Főiskolánkon 2017. szeptember 11–12-én nemzetközi patrisztikus konferenciát tartottunk, mely a csend a zene és jel teológiai értelmezésével foglalkozott. A konferencia előkészületi stádiumában olyan nemzetközi kutatókat szólítottunk meg, akik az utóbbi években a fenti témák különböző aspektusait részletesen tanulmányozták, viszont munkájuk eredményét más akadémiai fórumon korábban még nem mutatták be. Mivel a kutatások több „szálon” is találkoztak egymással, ezért az előkészületi stádiumban már elindult egy háttérpárbeszédnek is nevezhető folyamat, hasznos szakmai információk cseréje. E termékeny párbeszéd folyamán letisztázódtak a témakörök határai, aminek köszönhetően el tudtuk kerülni a felületessé is válható ismétlődéseket. Az említett előkészületi háttérpárbeszéd egy másik lényeges eredménye az volt, hogy a konferenciára érkezők az előadásaikat szándékosan úgy szerkesztették meg, hogy azokkal választ adjanak a már korábban egymásnak szegezett kérdésekre is. Ez azonban már egy jó értelemben vett feszültséggel járt, amit a konferencia ideje alatt „ki kellett beszélni”. E célból hirdettük meg az előadásokat záró kerekasztal-beszélgetéseket. Az eszmecsere, a közösen „megszült” gondolatok és az elhangzott előadások közben „született” reflexiók újraértelmezése a várakozásoknak megfelelően mindenképpen érdekesek voltak arra, hogy azt folyóiratunk olvasóival bátran megosszuk. Jelen írás az első nap elhangzott kerekasztal-beszélgetésnek a rögzített anyagából készült,¹ a tanácskozást Giuseppe Caruso² = G.C. vezette.

G.C.: Az előadások hallgatása közben egyre mélyebben megfogalmazódott bennem az a gondolat, egyben kérdés is, hogy a beszédet, a csendet és a zenét is jelentésük szerint, valós értékükben kell-e értelmezni, vagy inkább

¹ Hálás köszönet főiskolánk munkatársainak, Szilágyi Tibornak és Tomcsákné Gál Edinának, akik a konferencia ideje alatt a technikai és az informatikai háttérrel biztosították.

² Giuseppe Caruso O.S.A. az „Augustinianum” patrisztikus intézet igazgatója, Róma.

metaforikus értelemben. Nagyon foglalkoztat a csend metaforikus jelentése; belátásom szerint a csendet egy olyan fokozottan intenzív kommunikációra is értelmezhetjük, aminek a töltetét képtelenek vagyunk szavakba önteni. És közben ott van a csend általános jelentése is, ami pont szöges ellentéte a fentinek, hisz a csend semmit sem közöl, mégis kifejezőeszköz is lehet. Az emberi módon kifejezett csend lehet-e a kommunikációnak egy másik fajtája, amit „meta-verbális” kommunikációnak is nevezhetnénk (olyan üzenet, amit racionális úton nem lehet értelmezni, de mégis meg lehet tapasztalni)? Szent Ágoston a *De doctrina christiana*-ban a nyelvfilozófia sztoikus alapjain haladva fejteget ezekhez hasonló kérdéseket. Azonban engem az adott problematika egy másik oldalról való megközelítése is érdekel: a nyelvvel verbális úton modellezzük a valóság egy kiragadott aspektusát. Vagyis a nyelvvel a valóság struktúráját, a létezők közötti viszonyokat nemcsak leírjuk, hanem valóságosan meg is jelenítjük. A beszélő a szavakon keresztül a valóság egy másik oldalát mutatja be. Például amikor az embereket az egymáshoz kötődő családi viszonyaik alapján nevezzük meg: egy férfi és egy nő, akik férj és feleség, vagy anya és fia, vagy esetleg unokatestvérek. Gyakorlatilag a beszélő nyelvében a két ember valósága változik meg azáltal, hogy más szavakkal illeti őket.

Emmanuel Albano³ = E.A.: A Szentírás szavainak a metaforikus értelme foglalkoztat, miközben, úgy gondolom, hogy a metafora nem egy valótlan dolog. Ezt a témát kutatom Alexandriai Philónnál, Kelemennél és Órigenésznél is. A Szentírás egy kinyilatkoztató írás, vagyis a Szentírás szavakkal közöl egy valóságot, és a Szentírás szavainak a metaforái egy másik valóságot is közölnek. Mivel a Szentírás emberi írás, és végeredményben Istenről közöl, nyilatkoztat ki, ezért a Szentírásnak, mint írásnak, határai is vannak. Úgy gondolom, hogy vannak olyan teológiai igazságok, amelyeket az emberi korlátoltság miatt még a Szentírás sem közölhet, ez a Szentírás „képtelensége”, vagy másként mondva, a Szentírás csendje. Hisz az emberi írás Istent képtelen kifejezni, a Szentírás csendjében viszont megmutatkozik Isten. Az, hogy egy szónak van valós értéke, és hogy a metafora szóból áll, arra utal, hogy komolyabban kell foglalkoznunk a nyelv metaforikus dimenziójával, ami semmi estre sem a képzelet dimenziója, hanem a valóság dimenziója. A metaforának noetikus értéke van, vagyis olyan szellemi valóságot fejez ki, amit csak értelemmel lehet felfogni, ezért nem anyagi valóság. A csendnek lehet egy olyan

3 Emmanuel Albano, Istituto di Teologia Ecumenico-patristica S. Nicola, Bari. Előadásának címe: „Dalla parola al silenzio: le diverse forme della rivelazione divina. Un itinerario all'origine della scuola di Alessandria”.

töltete is, aminek kifejezésére nem elegendő a szó valós, „kézzel fogható” jelentése. Továbbá, ezt fokozva, olyan csend is létezik, aminek a valós töltetét a szó noetikus jelentése sem foglalhatja magába. Ez utóbbi az Istenről szerzett ismeretünk, befogadóképességünk határaitól függ. Úgy gondolom, hogy az ember Istenről szóló csendje azt jelenti, hogy egyszerűen belátja: a teológiai ismereteinek a határaihoz ért, Isten azonban ott van a határ másik oldalán is.

Selene Zorzi⁴ = S.Z.: Ágoston írásaiban a „canticus” fogalma erősen metaforikus töltetű: értelmezhetjük imaként, egy ima énekléseként, és ez utóbbi értelmén haladva az ember Istennel való kapcsolatteremtő eszközeként is értelmezhetjük. A „iubilus” fogalma valami mást takar. Egy olyan zeneiségről van szó, amiben nincs szó, vagyis szöveg. Valahogy a racionalitás és az irracionális határait kell ahhoz feszegetnünk, hogy eljussunk a „iubilus” igazi jelentéséhez. Ugye, racionális az, ami az emberi értelemnek megfelelő, az irracionális azonban az, ami nem fér bele az emberi értelem szabályaiba. Úgy gondolom, hogy van olyan irracionális, ami kilóg az emberi értelem szabályai közül, és mégis értelmes. Az ilyen emberi módon felfoghatatlan értelemhez nem a szavak útján jutunk el, és szavakkal nem is közölhető. Fontos, hogy beszéljünk a „relacionális” valóság fogalmáról, ami nem racionális, és mégis valós, ilyen például az érzelmek világa. A „iubilus” az emóciókról szól, a kapcsolatokban gerjesztett érzelmekről, amik gyakorlatilag ítéletet mondanak a kapcsolatokról: szomorú, vidám, örömmel teli vagy melankolikus az, ami létrejött az emberben egy megvalósult kapcsolat folytán. A kapcsolatban lévő kommunikáció üzenetének a töltete emóció is lehet. Amikor erről a témáról beszélek, akkor nemcsak egyszerűen szavakon túli kommunikációra gondolok, hanem a szavakkal megfogalmazhatatlan töltetű üzenetre is. A kommunikáció nemcsak egy információ átadása, hanem „testimonium” is, vagyis tanúságtétel. A közlő nemcsak átadja az üzenetet, hanem maga az üzenet tanúskodhat a közlő személyéről, és a közölt üzenet valóságáról is. Tehát, a „meta-verbális” kommunikációk ilyen módon relacionálisak is. Teológiai értelemben, a „iubilus” útján Isten önmagából részesíti az embert, tanúságot tesz ezzel önmagáról, az ember pedig saját valóságát nyitja meg az Isten előtt. E kapcsolat valósága racionális úton mégsem fejezhető ki, csak az érzelmek által keltett benyomások (affectus: az emberre gyakorolt hatás, az ember lelkiállapota) tesznek róla tanúságot. Egy másik szempontból pedig azt is mondhatjuk, hogy a kommunikáció (verbális és metaverbális) tanúságot tesz a kommunikációban részt vevők kapcsolatáról is.

4 Selene Zorzi, Istituto Teologico Marchigiano, Ancona. Előadásának címe: „Dire l'ineffabile: lo iubilus secondo Agostino d'Ipogna”.

E.A.: A tanúságtétel kapcsán el szeretném mondani, hogy véleményem szerint Alexandriai Kelemennél a „hagyomány” fogalma pontosan az imént említett tanúságtételre utal. A tanúságtétel nála mindaz, amit az egyháziasság dimenziója magába foglal. Nemcsak az értelemmel felfogható dimenzióról van szó, nem is csak a szóban kimondott tanítás dimenziójáról és a hitben megélt cselekedetek dimenziójáról, hanem az emberi lélek azon dimenziójáról is szót kell ejtenünk, amit szavakkal sem, és cselekedetekkel sem lehet kifejezni, és mégis hozzátartozik az egyházi hagyományhoz: ez a lelkület. Kelemen szerint az egyházi ember teljesen magára veszi Krisztust, nemcsak a szavait, nem is csak a cselekedeteit, de a lelkületét is. Az egyházi hagyományban élő ember tehát olyan dimenziókban is krisztusi, amit talán nem is lehet külön kategóriákba foglalni.

G.C.: A kategóriák lehatároltsága Szent Ágostonnál a nyelvfilozófia kérdéskörébe tartozik. Ágoston úgy véli, hogy a nyelv és a szavak az emberek által kötött megállapodások eredményei. A „iubilus” fogalma talán nem esik a konkrétan megfogalmazott kategóriák körébe.

S.Z.: Ágoston a *De Trinitate* utolsó soraiban azt mondja, hogy a történelem végső állapotában megszűnik a sokaság, mint ahogy a beszéd sokasága is: „Sokat beszélek, de nem jutok végére, minden beszédnek végső megoldása ő maga (Sir 43,29). Ha majd elérkezünk hozzád, megszűnik az a sok, amit itt elmondunk, és aminek nem jutottunk végére. Egyedül te maradsz minden mindenben (1Kor 15,28), s akkor majd együtt dicsőítünk téged vég nélkül, mert benned eggyé lettünk.”⁵

E.A.: A „iubilus” valami olyasmit jelenthet, ami az ember belső, intim dimenziójára tartozik, az értelemre (szellemre) vonatkozik, arra az értelemre, ami megelőzi a szót, ezért nem lehet kategorizálni. Ha jobban meg gondolom, akkor talán még a cselekedetek kategóriába sem eshet, mivel a cselekedeteket az erények oldaláról értékeljük, a „iubilus” viszont nem eshet az erkölcs témakörébe.

Massimo Gargiulo⁶ = M.G.: A konferencia előadásai alatt az volt az érzésem, hogy „újraolvashattam”, vagyis egy új, metaforikus szemlélet alapján újraértelmezhettem a korábbi tanulmányaim anyagát. Ha csak az ószö-

5 *De Trinitate* 28,51: „Multa, inquit, dicimus et non peruenimus, et consummatio sermonum uniuersa est ipse. Cum ergo peruenimus ad te, cessabunt multa ista quae dicimus et non peruenimus, et manebis unus omnia in omnibus, et sine fine dicemus unum laudantes te in unum et in te facti etiam nos unum.” Magyar fordítás: Gál Ferenc.

6 Massimo Gargiulo, Pontificia Università Gregoriana, Róma. Előadásának címe: „Silenzio e musica nelle vicende di Saul e David: dalla Bibbia, alla tradizione rabbinica”.

vetségi Saul vagy Dávid életére gondolok, egyre jobban úgy vélem, hogy „archetipikus” személyekről van szó. Saul lényegében annak az embernek az archetípusa, akivel az egész világ rokonszenvez. Olyan bűnöket követ el, amelyeknek a konkrétsága végül nem nagyon érthető, és ezért Saul egzisztenciális válaszokat keres a kérdéseire. Az ilyen egész egzisztenciánkat érintő kérdések keresésének menete Saul története: egy isteni titokkal szemben az emberből kiváltott magány és csend. Ez az az eset, amikor az ember az isteni csend misztériumával találja magát szemben. A másik oldalon pedig ott áll Dávid, aki, igazán nem is értjük, hogy miért, minden jóban részesült: Isten választotta, és még arra is képes, hogy Istennel társalogjon. Ezek a személyek olyan archetípusok, akiknek a történeteik univerzális értékkel bírnak, és egyben a mi létünket és személyes tapasztalatunkat is önmagukba foglalják. Valódi élettapasztalatokról beszélek, mint például azt az élményt, amit Saul átélt, azt már mi is megtapasztalhattuk akkor, amikor nem kaptunk Istentől választ egy tragikus esemény által kiváltott kérdésünkre. A csend akkor dramatikus töltetű, ha mögötte egy megmagyarázhatatlan és felfoghatatlan esemény áll. Az ilyen esetekben az ember keres, és a keresés közben valószínűleg elhibázott lépéseket és rossz döntéseket is hoz. Az ember érthetlenségében a legtöbb, amit ilyenkor tehet, hogy „megnémul”, az ilyen csend dramatikusabb, mint a „nembeszéd”, ez a kiüresítés állapota. Az ilyen csend tehát azokban az eseményekben mutatkozik meg, amelyek értelmezésében az embernek be kell ismernie, hogy semmit sem képes mondani. Ez az ember csendje, beismeri, hogy nincs emberi ésszel felfogható válasz. A Talmud az egzegézisen keresztül egy retorikai jellegű igazságot keres. Szerinte a Szentírás értelme végtelen, és pont a szöveg értelmezésén keresztül mutatja be a Szentírás mélységének végtelenségeit. Jézus a Mt 5,17-ben ezt mondja: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem a törvényt vagy a prófétákat; nem azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem, hanem hogy beteljesítsem”. A Törvényt emberi szavakkal kifejezve, és emberi értelemmel magyarázva sohasem lehet kifejtteni, és ezért emberileg be sem lehet teljesíteni, teljesen fel sem lehet fogni. Továbbá még meg szeretném jegyezni, hogy ha jobban belegondolunk, a ma hallott előadások saját határainkat is felfedeztették velünk.

Giovanni Frulla⁷ = G.F.: Az imént elhangzott témák fejtegetéseire reflektálva azt kell mondanom, hogy a zene az, ami a leginkább képes egy

7 Giovanni Frulla, Istituto Teologico Marchigiano, Ancona. Előadásának címe: „Teorie sulla musica in ambito sacro nella tradizione mistica ebraica”.

olyan jellegű metaverbális kommunikációra, ami önmagában hordja a misztériumok közlését, ez lehet a zene „metaforikus” töltete, az, amit a zene nyelvezetének is hívunk. Három megjegyzésem lenne: 1) Az első kérdéskör a nyelvet érinti, méghozzá a zene nyelvezetét. Ahhoz, hogy egy üzenetet átadjunk, több kifejezést is felhasználunk, és általuk több szemszögből is megvilágítjuk ugyanannak az üzenetnek a dimenzióit. A zene képes arra, hogy ezeket a különböző szemszögeket egybegyűjtse, és arra is képes, hogy elbeszélje az adott üzenetet, ugyanakkor a csend közlésére is alkalmas. Talán néha benne van a „pakliban” az is, hogy a zene belegabalyodik a saját mondanivalójába, ez bizonyára a különbözőségek összecsoportosításából adódik, de jó esetben ez a sokszínűség lesz a kommunikáció gazdagsága. 2) A következő gondolatot „meta-zenei nyelviségnek” nevezem. A közös megegyezéseken alapuló kommunikáció mellett van egy olyan formája is a közlésnek, ami az ember „tudatalatti” részeit mozgatja meg, valami olyat, amit nem vagyunk képesek irányítani. Ezért konvencionális módon nagyon nehezen tudjuk elbeszélni azt, hogy mi is a zenének ez a bizonyos része. Ez bizonyos értelemben a zenei nyelvezet struktúrájának a tudatos lebontását jelenti. 3) A metafora kulcsával értelmezhető csend. Mindenki számára világos, hogy a zenében van csend, szünetek, a beszédben a szavak között is van csend, de a csend az nemcsak szünet, vagy a szavak közötti rés, hanem a csend a zenében és a szövegben is kommunikálhat, vagyis a csend közöl. Továbbá, a csend hajtóereje is lehet egy közlésnek, az, ami beszédre, kommunikációra serkent.

Alberto d’Inca⁸ = A.I.: A kommunikációban használt metaforikus értékű gesztusok, cselekedetek témája ragadott meg leginkább. Előadásomban többször is úgy beszéltem a liturgiáról, mint egy olyan eseményről, ahol nagy szerepet kapnak a gesztusok és a csend is. A liturgián belül, és egyébként az élet más területén is, a csend elsősorban a fecsegést hallgat-tatja el. A csend nemcsak a „kommunikáció” negatív formája, hanem a „tanúságtétel” metaforája is lehet, méghozzá nagyon tényleges értelemben: vértanúk csendje a kihallgatóik előtt; vagy magának Jézusnak a csendje Heródes előtt (Lk 23,8–9: „Amikor Heródes meglátta Jézust, nagyon megörült. Már régóta szerette volna őt látni, mert hallott felőle, és remélte,

8 Alberto D’Inca, Studio Teologico Interprovinciale „Laurentianum” dei Frati Minori Cappuccini, Milánó. Előadásának címe: „Turba choralica, silenzio di Dio e canto dei martiri. L’opposizione tra segni di salvezza e segni di condanna nella teologia apocalittica di Commodoiano”.

hogya a szeme láttára valami csodát tesz. Hosszasan kérdezgette, ő azonban semmit sem felelt”). Jézus csendje személyi korlátairól tanúskodna? Vagy arról, hogy ebben az esetben nincs mit mondania (Isten csendje)? Commodianusnak (3. században élő latin keresztény költő) az utolsó ítéletről alkotott vízióját szeretném feleleveníteni, amelyben nagy hangsúlyt kap az ítélet kimondása előtti csend. Az ítélethozatal előtti csend nem egy semmitmondó csend, benne van a tanúságtétel értéke, és az üdvösség fénye is. De azért a hallgatásban ott van egy magasabb fokú ismeret bírása is. Aki hallgat, az azért hallgat, mert valami olyan ismeretnek van a birtokában, amit nem könnyen, és nem minden körülmény között kell megosztania másokkal. A csend ezért lehet egy olyan csend is, ami tele van információval, a tudás egy formája; és lehet olyan csend is, ami inkább maga a kiüresedés. A végső ítélet előtti félórás csend Commodianusnál a készüllet ideje, és a lelkiismeret-vizsgálat ideje, amikor mindenki tudatosan rendezheti magában saját valóságának az értékét.

Benedict Valentin Vessa⁹ = B.V.V.: Az előadásomban Ninivei Izsák a csendről szóló teológiai tanításából indultam ki. Először „negatív” szemszögből vizsgáltam meg a csend értelmezését, ami az ember „kivonulásáról”, „elcsendesüléséről” és „lemondásáról” szól. A csend pozitív szemszögből való megközelítése pedig a „jelenlétet” fejezi ki. Tulajdonképpen, ebben a csendes jelenlétben keletkezik a szó is. Teológiai értelemben ez a szó az Isten szava. Az Isten szava az ő értelmében, tiszta szellemében keletkezik. Ninivei Izsák szerint az isteni értelem csendjében keletkezik az Isteni Szó. A csend intimitásában létrejött epiklézis ölen, a tiszta szellemben, minden racionalitást meghaladó módon nemzi Isten a Szót. Ez gyakorlatilag nem más, mint a szó legszorosabb értelmében vett „teológiai beszéd”, Isten hangja. Amikor az evangéliumokban azt írják, hogy Krisztus nem úgy beszél, mint az előtte megszólalók, akkor pont erre az isteni hangra utalnak, ami az isteni hatalomtól súlyos Szó. Az a Szó, ami a Szentlélek által született. Szerintem ezt a tanítást ma is meg kell szívlelnünk: Meglehetősen sok a teológiai beszéd, de ha a teológiai szöveg csak az embertől születik, akkor kizárólag csak emberi gondolatokat és emberi adatokat közöl. Talán a szavaink nem eléggé „erősek”. Azt a Szót kell továbbadnunk, amit a Lélek nemz bennünk. Úgy gondolom, hogy léteztek olyan egyházatyák,

9 Benedict Valentin Vesa; Faculty of Orthodox Theology, Babes-Bolyai University, Kolozsvár. Előadásának címe: „Voice, word and silence in the writings of John the Solitary and Isaac of Niniveh”.

akiket sem földrajzilag, sem pedig történelmileg nem tudunk egymással kapcsolatba hozni, mégis „azonos nyelven beszéltek”, és itt most nem a nyelvre, hanem a szöveg tartalmára gondolok, amit hasonló módon adtak tovább. Egy történettel szeretném ábrázolni a gondolataimat, ami Áthoszi Szent Sziluán (1866–1938) életéből való. Őt Ninivei Izsák lelki gyermekének is nevezhetném. Amikor egy akadémikus látogatást tett az Áthosz-hegyi „Rosszikon” monostorban, akkor felfigyelt rá, hogy a szerzetesek az egyházatyák írásait olvasták, többek között Nüsszai Szent Gergelyt is, akinek a művei, tudományos szempontból, a nehezen értelmezhető olvasmányok közé tartoznak. Az illető akadémikus némi önteltséggel megkérdezte, hogy hogyan lehetséges az, hogy az egyszerű szerzetesek ilyen bonyolult irodalmat olvasnak. Sziluán atya a maga aszketikus alázatosságával így válaszolt: „Nemcsak hogy olvassuk a szent atyák írásait, hanem ha mindezek a könyvek el is tűnnének, mi arra is képesek lennénk, hogy ezeket újra le is írjuk”. Ez a történet az egyházi hagyomány dinamikus aspektusát ábrázolja. Csodálatos, hogy a 4. században, a 7. században és a 20. században is az egyházatyák ugyanazt a teológiai valóságot élték meg, illetve közölték is azt. Elismerem, hogy pluralitása van a nyelvnek és a nyelvezetnek, ezért konvencionális. Azonban ha a szóra úgy tekintünk, hogy az végső soron Krisztus, akkor az nem lehet konvencionális. A nyelv külső formája lehet különböző, mint ahogy a nemzetek nyelvei is különbözőek, de a nyelv belső lényege azonos kell, hogy legyen.

Nyírán János¹⁰ = Ny.J.: Előadásunkban azt akartuk bemutatni, hogy a bizánci liturgikus ének zenei nyelvezete és szövege is metaforikus töltetű. A szövegek szerkesztésénél a himnuszköltők fokozottan nagy hangsúlyt fektettek a metaforák, antinómiák és szimbólumok teológiai értelmű használatára. Ma a bizánci liturgia minden pillanata ki van töltve egy bizonyos zeneiséggel, azonban tudjuk, hogy a liturgia kialakulásának a kezdeti stádiumában voltak úgynevezett „kitöltetlen részek”, amikor csend volt. Ilyen volt például a nagybemenet ideje, amikor a kenyeret és a bort vitték át az oltárra. A hatodik században azonban e cselekmény idejére toldották be a „Kerub-éneket”. Maga az ének szövege nagyon szimbolikus, mert arra buzdítja a jelenlévőket, hogy cselekedetükkel a kerub angyalokat utánozzák. Mára az a helyzet, hogy ha egy szertartás közben csend van, akkor az az érzése van az embernek, hogy valaki hibázott, biztosan „nem találja a szót”.

10 Nyírán János – Bubnó Tamás, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza. Közös előadásuk címe: „Il doxastikon dei vespri della Dormizione della Theotokos”..

Bár azt mondják, hogy aki a liturgia közben énekel, kétszeresen imádkozik, de néha az az érzésem, hogy aki énekel, nem érti a szöveg értelmét. Amikor túl nagy hangsúlyt fektet valaki az éneklés módjára, akkor kétszer olyan figyelemmel kell értelmeznie a szöveg értelmét is, és ez komoly teológiai és zenei felkészültséget igényel...

Kocsis Fülöp¹¹ = K.F.: Mégis, azt is el kell mondanunk, hogy az ének dallamán keresztül, annak ellenére, hogy a szöveget nem értjük, mert például idegen nyelven szólal meg, közölni lehet akár még teológiai üzenetet is. Az ének az ehhez hasonló esetekben is megérinti a szívet, sőt, az értelmet is. Az ilyen, nem teljesen verbális közlésmód is hatékony tud lenni.

Gyurkovics Miklós¹² = Gy.M.: A jelen lévő Judith L. Kovacs és Vito Limone véleményére lennék kíváncsi: Alexandriai Kelemen és Órigenész műveit olvasva, hogy látják a két egyházatya zenéről és énekről szóló véleményét? Elképzelhető, hogy Órigenész inkább egy olyan liturgikus szertartást részesített előnyben, amely mellőzi az éneket? Alexandriai Kelemen pedig, pont ellentétesen, elfogadhatónak tarthatja-e az ének és a zene nélküli liturgiát? A hangok, a zene és a nem szavakba öntött emberi hang képesek-e teológiai töltetű üzenetek közlésére?

Judith L. Kovacs¹³ = J.L.K.: Ha csak a *Protreptikoszban* kifejtett tanítására gondolok, úgy vélem, hogy Kelemennél a Szó, vagyis Jézus Krisztus, „par excellence” módon maga az Énekes. Ezért az Istennel kapcsolatban is az éneklésnek, sőt még a táncnak is nagy szerepe van. Ugyanezt teszi a mennyei angyalok kara, akik énekelnek és táncolnak.

Gy.M.: Amikor az angyalok éneklő kórusát ábrázolja Kelemen, akkor mintha arra utalna, hogy az angyalok nem saját hangjukon énekelnének, hanem a bennük működő Isteni Logosz hangját továbbítják.¹⁴ Az angyalok énekének a hangja nem saját „produkciójuk”, hanem az Isteni Logosz hangján énekelnek, mint ahogy az ő ritmusán is táncolnak.

¹¹ Kocsis Fülöp a Hajdúdorogi Főegyházmegye érsek-metropolitája.

¹² Gyurkovics Miklós, Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza. Előadásának címe: „La teologia non scritta in Clemente di Alessandria”.

¹³ Judith L. Kovacs, University of Virginia, Department of Religious Studies, Charlottesville (USA). Előadásának címe: „To exhibit silently? what Clement of Alexandria leaves unsaid in his *Protreptikos*.”

¹⁴ *Protreptikosz* 12,120,2; *Eclogae prophetae* 51–63 (Zsolt 18,2); *Sztrómata* I,1,4,2; VI,7,57,2–5; VII,7,39,4.

Vito Limone¹⁵ = V.L.: Az Énekek énekét magyarázva Órigenész utalást tesz az Isteni Igére, mint kórusvezetőre; ezt az utalást párhuzamba állíthatjuk néhány platonikus tanítással is. A szimfónia és az egyetértés motívuma Órigenésznél, mint hangok harmóniája, kétségkívül zenei téma. A harmónia értelmezése mindenképpen kapcsolatba hozható az adott kor középső-platonikus és püthagoreusi szellemiségével. Talán fontos lenne megvizsgálni, hogy a zeneiség témájában milyen mértékben érintette meg Numeniosz munkássága az alexandriai atyákat. Gyakorlatilag az adott hatás egy ilyen interkulturális környezetben adott volt, a kérdés az, hogy a keresztények mennyire tudtak vele azonosulni.

G.C.: Órigenész a zsolnárokról szóló beszédeiben (*Codex Monacensis Graecus* 314) kitér a hangszerek allegorikus és metaforikus értelmezésére.

Gy.M.: Bár azt is látnunk kell, hogy Órigenész egy kissé kritikával illeti a hallgatóságát akkor, amikor azt mondja, hogy ti most inkább zenét hallgatnátok, én pedig beszélni, tanítani akarok...

G.C.: Az viszont ebből is megmutatkozik, hogy a szertartásokon hangszereket is megszólaltattak. Zárógondolatként pedig csak annyit szeretnék hozzáfűzni a mai beszélgetésünkhöz, hogy a képzőművészetben, például Pietro Cavallini festészetében, és sok más mesternél is, megfigyelhetjük, hogy míg a pokolban lévő gonoszokat kízóeszközökkel ábrázolják, addig a paradicsomban lévő angyalokat hangszerekkel. A táncoló angyalok éneklő kórusa fényben úszik. Nem véletlenül, hisz az ember életében a fény és a zene mindig is spirituális élményekhez kapcsolódnak.

S.Z.: És az utolsó ítélet angyali harsonáiról se feledkezzünk meg!

15 Vito Limone, Università Vita-Salute San Raffaele, Milánó. Előadásának címe: „Origen’s Use of Platonic Texts: A Study on the Reception of Platonic Texts about the Unspeakable”.